

УДК 911.52

ПРОСКУРНЯК М.М., СКРИПІЙ О.А.

СТРУКТУРА ЛАНДШАФТНО-АРХІТЕКТУРНИХ КОМПЛЕКСІВ МІСТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Вступ. Історичні міста є прикладом особливих ландшафтів, де поєднуються матеріальні й ідеальні цінності природного середовища та культурної спадщини населення. Місто Кам'янець-Подільський має довготривалу та багату історію становлення, обумовлену непересічною геополітичною роллю прикордонної фортеці впродовж дев'яти століть (X-XVIII ст.), що визначилася унікальними оборонними умовами ландшафтів каньйону р. Смотрич.

В результаті інтенсивного містобудівного впливу на природні ландшафти міста утворився особливий тип поєднань – ландшафтно-архітектурні комплекси (ЛАК). Вони наділенні значним гуманістичним ресурсним потенціалом. Їх природні й антропогенні особливості здатні пробуджувати людські почуття, привертати увагу, викликати пізнавальний інтерес, впливати на особистість [2]. Збереження такого різноманіття матеріально-духовного синтезу має важливе значення для розвитку “туристичного” міста-музею та потребує детального вивчення. *Об'єктом* нашого пізнання є сучасні ландшафтно-архітектурні комплекси міста, *предметом* дослідження - особливості їх просторової структури.

Попередній досвід. Неоцінним гуманістичним ресурсом міста Кам'янця-Подільського є унікальна природна, сакральна й оборонна ландшафтно-архітектурна спадщина. Для її вивчення, насамперед, потрібне крупномасштабне ландшафтознавче дослідження. Підґрунтям для нього є теоретико-методичні та практичні напрацювання таких українських географів як К.І. Геренчука, М.О. Чижова, О.М. Маринича, Л.І. Воропай, М.О. Куниці, М.М. Куниці, Г.І. Денисика та інших [3]. Вони розкривають регіональні особливості натуральних і антропогенних комплексів Поділля. Однак, їх топічні риси, як правило, залишаються поза увагою географів. Зокрема ще слабо вивчені, а тому й неналежно оцінені та збережені ландшафти історичних міст і містечок регіону. *Метою* даного дослідження є побудова картографічної моделі та з'ясування особливостей сучасної просторової структури ландшафтно-архітектурних комплексів історичного міста Поділля на прикладі Кам'янця-Подільського.

Методика дослідження. Картосхема ландшафтно-архітектурних комплексів укладена у відповідності до апробованих методик [1], згідно морфогенетичного принципу, шляхом суцільної зйомки і профілювання, з урахуванням відомостей історичних джерел і значної антропоїчної перетвореності території. Контурну основу карти утворюють виділи рангу простих урочищ. Способами якісного фону та штриховки передається фізіономічна особливість латеральної структури ландшафтів міста. Загальнонауковий зміст карти забезпечує можливість її використання, як основи, для подальших прикладних досліджень.

Ландшафтна основа міста. Ландшафтний “образ” Кам'янця-Подільського створює оригінальний каньйон долини р. Смотрич з своєрідним меандровим вузлом. Він є головним місцевим чинником формування ландшафтів міста. Їх вертикальна диференціація відзначається закономірним вирізненням двох ландшафтних ярусів – верхнього (надканьйонного) і нижнього (внутрішньоканьйонного) (рис.1).

Перший ярус представлений ландшафтом високотерасової лесової розчленованої рівнини (250–200 м над р.м.). Його початкову висотну сходинку (250–220 м) утворює місцевість останцево-вододільних пасм. Це острівні залишки пізньопліоценової акумулятивно-денудаційної рівнини, складеної лесоподібними суглинками на розмитих неогенових глинах, пісковиках і вапняках. В межах Кам'янця-Подільського два урочища плосковершинних пасм зустрічаються поза межами Старого міста – на північному й південному сході від нього. В поле зору наших досліджень попадають урочища їх пологих делювіальних схилів з темно-сірими лісовими ґрунтами. До них приурочений масив зеленої зони міста (дендропарк, парк відпочинку).

Наступною сходинкою (220–200 м) є місцевість плоско-хвилястої поверхні реліктової широкої прадолини р. Смотрич. Вона характерна для даного ландшафту, виразно простежується в рельєфі, має субмеридіональне простягання, паралельне до товтрового кряжа, й маркірується смугою глибоких чорноземів. Завдяки високій родючості ґрунтів використовується, в основному, як агрокомплекс. На ній розташовані східні околиці міста. Обидва види місцевостей утворюють тло сучасного індустріального міста.

В серпанковому оточенні нового міста яскраво виокремлюється історичний центр. Його древню частину більше як на третину (37% від окресленої території дослідження) репрезентує місцевість ранньоплейстоценових надканьйонних акумулятивно-ерозійних терасових рівнин. Їх висота 200–180 м над р.м., або ж 65–

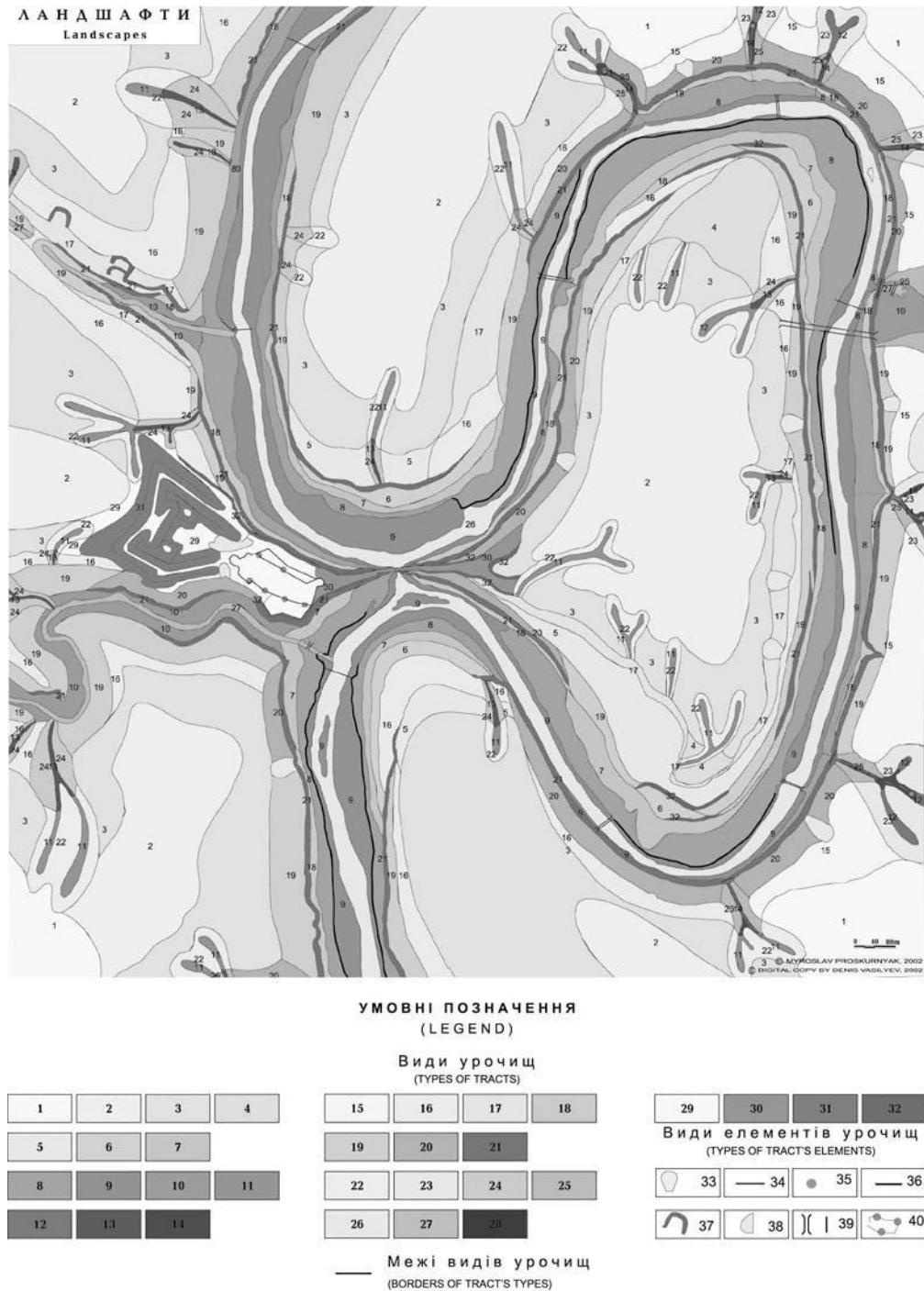

Рис. 1. Ландшафти історичного центру міста Кам'янця-Подільського [3]

Продовження умовних позначень до рисунку 1 в таблиці 1.

45 м відносно врізу ріки. Вони меридіонально простягаються вузькими (0,3-0,5 км) полого нахиленими до каньйону смужками. Літогенною основою місцевості є плитчасті та грудкуваті строматопорові вапняки верхнього силуру, перекриті незначною товщею карбонатного щербенисто-суглинкового елювію та, ймовірно, алювіальними суглинками. В залежності від нахилу поверхні та потужності материнських порід тут сформувались три види середньопотужних типових

Таблиця 1.

Легенда до рис. 1, 2

Ландшафтно-архітектурні комплекси	Ландшафтні комплекси	Забудова
1. Площовий, адміністративно-поселенський на четвертій терасі.	2. Четверта тераса (65-55м), виположена (1-2°), з чорноземами типовими середньопотужними глибоковскипаючими, під низько-і середньовисотною селитьбою, ріллею.	Низько- і середньовисотна житлова забудова. Площа ринок. Вірменський ринок. Ратуша. Кафедральний та домініканський костел.
2. Площовий, поселенський внутрішньоканьйонних терас.	5. Третя тераса (30-20м), полого (4-6°) нахилена, мікротерасована, з чорноземами типовими карбонатними малопотужними... 6. Друга тераса (15-10м), полого (5-6°) нахилена, мікротерасована, з чорноземами типовими карбонатними короткопрофільними... 7. Перша тераса (7-5м), полого (3-6°) нахилена, місцями вирівняна, з чорноземними типовими карбонатними неповнорозвинутими і лучно-чорноземними ґрунтами, під низьковисотною селитьбою.	Середньо- та низьковисотна хаотична забудова в межах вулиці Руської
3. Площовий, поселенський на заплаві.	8. Висока заплава (3-2м), полого (3-5°) нахилена, з лучними і дерново-карбонатними скелетними ґрунтами, під різнотравно-злаковими луками, городами. 9. Низька заплава (1,5-1м), полого (3-5°) нахилена, з дерново-лучними і дерновими неповнорозвинутими ґрунтами, під злаково-різнотравно-осоковими луками, чагарниками.	Хаотична, низьковисотна забудова в межах вулиць Онуфрієвської та Руської
4. Площовий, поселенський на четвертій терасі.	4. Четверта тераса (45-40м), полого (3-4 °) нахилена, з чорноземами типовими середньопотужними високовскипаючими, під низьковисотною селитьбою. 16. Спадисті (7-10°) схили, з темно-сірими лісовими слабозмитими ґрунтами, під ясеново-кленовими дібровами-парками.	Низьковисотна житлова забудова Польських і Руських фільварок. Руський ринок. Північна частина вул. Зарванської та Татарської.
5. Площовий, оборонний Нового замку.	31. Дуже крутосхилі (30-45°) оборонні вали, з техноземами карбонатними малопотужними, під полиново-злаковими угрупованнями, стежками.	Бастіонні, земляно-насіпні укріплення.
6. Площовий, оборонний Старого замку	29. Пологі (2-6°) подвір'я фортеці, з техноземами чорноземними середньопотужними, під злаковими газонами, дорогами.	Старий Замок. Обороні башти та мури.
7. Лінійний, сакральнопоселенський на четвертій терасі.	3. Четверта тераса (55-45м), полого (3-6 °) нахилена, з чорноземами типовими середньопотужними звичайними, під низьковисотною селитьбою.	Католицький фасад міста. Петропавловська та Миколаївська, православна церква. Костел ордену тринітаріїв.

8.	Лінійний, оборонно-транспортний Верхньої польської брами.	4. Четверта тераса (45-40м), полого (3-4°) нахилена, з чорноземами типовими середньопотужними високовисокими, під низьковисотною селитьбою. 15. Спадисті (7-10°) схили, з дерново-карбонатними звичайними слабозмитими ґрунтами, під дорогами, ріллею.	Башта Стефана Баторія. Турецький бастион. Старопоштової узвіз.
9.	Лінійний, сакральнопанувальний транспортний Старобульварного спуску.	11. Полого (2-5°) нахилі дніща лощин, з чорноземно-лучними ґрунтами, під злаково-різнотравними луками, дорогами. 22. Пологі і спадисті (3-9°) схили лощин, з чорноземами типовими середньопотужними слабозмитими, під ріллею, дорогами, парками	Тринітарський костел. Забудова вулиці Старобульварної.
10.	Лінійний, оборонно-сакральний (відпочинковий) Гончарської вежі	22. Пологі і спадисті (3-9°) схили лощин, з чорноземами типовими середньопотужними слабозмитими, під ріллею. 11. Полого (2-5°) нахилі дніща лощин, з чорноземно-лучними ґрунтами, під злаково-різнотравними луками, дорогами. 5. Третя тераса (30-20м), полого (4-6°) нахилена, мікротерасована, з чорноземами типовими карбонатними малопотужними...	Гончарська башта. Ресторан "Стара фортеця". Велика ремісничка синагога.
11.	Лінійний, транспортно-оборонний замкового мосту та міської брами.	30. Спадиста (7-10°) підмурована вапняком поверхня меандрового перешийку.	Замковий міст. Комплекс міської брами.
12.	Точковий, оборонний третьої внутрішньоканьйонної тераси з військовими казармами.	5. Третя тераса (30-20м), полого (4-6°) нахилена, мікротерасована, з чорноземами типовими карбонатними малопотужними, під низьковисотною селитьбою.	Військові казарми.
13.	Точковий, оборонний Руської брами на високій заплаві.	8. Висока заплава (3-2м), полого (3-5°) нахилена, з лучними і дерново-карбонатними скелетними ґрунтами, під різнотравно-злаковими луками, городами.	Оборонно-гідротехнічний комплекс Руської брами.
14.	Точковий, оборонний Польської брами на низькій заплаві.	9. Низька заплава (1,5-1м), полого (3-5°) нахилена, з дерново-лучними неповнорозвинутими ґрунтами, під злаково-різнотравно-осоковими луками, чагарниками.	Оборонно-гідротехнічний комплекс Польської брами.
15.	Точковий, оборонний комплекс Різницької вежі	5. Третя тераса (30-20м), полого (4-6°) нахилена, мікротерасована, з чорноземами типовими карбонатними малопотужними, під низьковисотною селитьбою.	Різницька башта.

чорноземів (урбоземів), що віддзеркалюють умови розвитку трьох видів урочищ високотерасової рівнини, її плоских, виположених і полого нахилених поверхонь. Загалом даний вид місцевостей відзначається простою латеральною структурою. Крім вище вказаних комплексів для неї характерними є урочища лощин стоку.

За історичний час натуральні компоненти й комплекси надканьйонних терасових місцевостей зазнали очевидних змін. Генетичні горизонти ґрунтів і материнські породи сильно перемішані та засмічені, первинні лучно-степові формації, під якими вони утворилися, давно зведені. На їхньому місці функціонують культурні агроценози в районі Підзамче, а Фільварки та Старе місто вкриті щільною низьковисотною забудовою. В місті більшість ґрунтів ще й екрановано будівлями і дорогами. Полого нахилені надканьйонні тераси антропо-мікротерасовані, хаотично укріплені мурами будівель і огорож. Незначні за розмірами (100-200 м завдовжки) лощини стоку та ще менші (25-30 м) виярки вимощені бруківкою або закриті асфальтом дорожнього полотна, а їх поверхневий стік каналізовано. Ці лощини, як правило, антропо-подовжені та сплановані під дороги. В окремих випадках самі лощини сформувалися вздовж “нарізаних” доріг.

Наступний ярус утворює мальовничий ландшафт каньйоноподібної вапнякової звивистої долини р. Смотрич. Він займає 63% від площі дослідного полігону. Чотири види місцевостей представлені тут 24 видами урочищ. Більше половини (52%) площі ландшафту складають урочища місцевості плейстоцен-голоценових обвальних-осипних та ритвинно-делювіальних схилів долин рік, балок і ярів. Вони є найчисленнішими як у видовому (11 видів) відношенні, так і по кількості (196 штук) займаних контурів. Домінуючим видом урочищ в ньому є “стінки” – прямовисні вапнякові схили з поодинокими злаково-кальцефітними угрупованнями і кущами дерезняків. Для них характерними є різні за походженням і розмірами мікроформи рельєфу: гравітаційні тріщини і блоки, денудаційні ніші, літологічно стійкі до денудації карнизи і балкони, ерозійні борозни, карстові вікна, гроти тощо.

Денудаційні процеси “причепурили” бровки прямовисних стінок крутими і спадастими схилами, що плавно переходять у виположені поверхні надканьйонних терас. Урочища цих схилів відрізняються незначною потужністю карбонатного щербенисто-суглинкового делювію, виходами корінних порід на денну поверхню. Тому їх профілі мають ввігнуті та ступінчасті форми. До них приурочені дерново-карбонатні ґрунти з дрібноліссям, дерезняками, кальцефітно-злаковими угрупованнями, багатими на рідкісні й ендемічні види. У підніжжі “стінок” сформувався ще один вид урочищ - крутих (15-30°) насипних схилів. Вони складені щербенистими суглинками й брилами вапняків. Слід зауважити, що серед насипних схилів у каньйоні розрізняються два їх види - власне насипні під “стінками” та насипні пролювіальні конуси виносів у підніжжі висячих ярів. Процес ґрунтоутворення в цих урочищах знаходиться на початкових стадіях. Під розрідженими різнотравно-злаковими луками і чагарниками тут сформувалися примітивні дерново-карбонатні ґрунти.

Місцевість середньо- і пізньоплейстоценових внутрішньоканьйонних ерозійно-терасових комплексів займає лише 8,7% від площі долинного ландшафту. Відзначається простою структурою. Включає комплекси третьої (30-20 м), другої (15-10 м) та першої (7-5 м) надзаплавних терас. Усі вони полого (3-6°) нахилені до русла, антропо-мікротерасовані, складені переважно делювіальними щербенистими суглинками. Незначну частку терасових відкладів складає і супіщано-суглинковий алювій. Відрізняються терасові комплекси (від силових) нагромадженням більшої

кількості дрібнозему, сприятливішими умовами ґрунтоутворення й акумуляції гумусу, розвитком тут ґрунтів чорноземного типу, а не дерново-карбонатного (рендзинового), використовуються під низьковисотну забудову.

Більше чверті (28%) території дослідження займають голоценові ерозійно-акумулятивні заплави, днища балок і ярів. Вони складені супіщано-суглинковим алювієм і делювієм. Під злаково-різнотравними луками й чагарниками на них сформувалися дерново-лучні та дернові карбонатні ґрунти. Слід вказати на недоцільне хаотичне використання заправ Смотрича – під городи, поселення і, навіть, сміттєзвалища.

Своєрідну місцевість аквальних комплексів формує русло головної ріки та її допливи. По тектонічних розломах вони глибоко врізані в корінні породи і "звиваються" по них швидкоплинними потоками завдяки значним похилам русел (від 1-2‰ у Смотрича до 20-30‰ і більше в потоків). Їх днища утворені вапняками силуру, що місцями перекриті карбонатним галечниково-піщано-суглинковим алювієм. Оригінальними елементами цих урочищ є джерела, ступінчасті травертинові та вапнякові водоспади, пороги.

Окрему групу урочищ складають техногенні комплекси, "вживлені" в натуральну основу ландшафтів міста. Найвідомішими серед них є: будівлі Старого замку та інших архітектурних ансамблів; пологі (2-6°) подвір'я фортеці, з техноземами чорноземними середньопотужними, під злаковими газонами, дорогами; дуже крутосхилі (30-45°) оборонні вали, з техноземами карбонатними малопотужними, під полиново-злаковими угрупованнями, стежками; спадиста (7-10°), підмурована вапняком поверхня меандрового перешийку, з замковим мостом, брамою, бастіоном, дорогою; вапнякові оборонні мури на "стінках" і "підрізаних" схилах; кам'яні й залізобетонні мости, місточки, дороги тощо.

Ландшафтно-архітектурні комплекси. Територіальна структура міста формується сукупністю ландшафтно-архітектурних систем, які виділяються в межах певних місцевостей і характеризуються територіальною єдністю, особливим характером просторово-часової організації та функціонування. Особливістю ЛАС, є їх об'єктивна зумовленість, що виражається в специфічності природного середовища, його відносній однорідності та цілісності. До складу ландшафтно-архітектурних систем входять ландшафтно-архітектурні комплекси, що відповідають рівню складних і простих ландшафтних урочищ, і характеризуються певним типом та висотою забудови, її функціональним призначенням тощо [1].

Ландшафтно-архітектурним комплексам властива певна морфологічність. За формою розрізняють точкові, лінійні та площові ЛАК. Такий поділ обумовлюється геометричною формою одного або декількох урочищ, в межах яких сформувався ландшафтно-архітектурний комплекс. Основним критерієм виділення точкових ЛАК стає функціональне призначення архітектурної складової, яке є відмінним від фонових функціональних характеристик лінійних та площових ЛАК. Форма та розміри урочища в даному випадку відіграють другорядну роль.

Обов'язковим елементом ЛАК є певна архітектурна домінанта, що композиційно довершує образ ЛАК та служить своєрідним вираженням його функціонального призначення. Виключення становлять домінантні споруди в межах схилових та ярково-балкових урочищ. Часто такими будовами закріплюється верхів'я яру. Прикладом такого ЛАК можуть бути вулиці – узвози

Старобульварна, Старопоштова та інші.

Неповторність та унікальність ЛАК фіксуються певними функціональними рисами забудови, її естетичними та архітектурними характеристиками. Виразність ЛАК обумовлюється складністю морфологічних рис урочища, різноманітністю, або ж навпаки чіткою одноманітністю архітектурних об'єктів.

Для Кам'янця-Подільського характерна складна структура ландшафтно-архітектурних комплексів. Їх просторова організація обумовлена ландшафтно-топографічною основою території міста. Однією з необхідних умов формування ЛАК є достатня площа урочищ. Однак, не всі урочища міста складають повноцінні ЛАК з чітким функціональним призначенням. До прикладу, схили та днища долин, які формують окремі вулиці, не створюють самостійних ЛАК.

Натомість, у межах четвертої надканьйонної тераси р. Смотрич, на основі трьох видів урочищ сформувалися відповідні три ЛАК з чіткими функціональними та морфологічними відмінностями (рис. 2). Це поселенсько-адміністративний ЛАК, який злокалізувався у центральній частині четвертої тераси і належить до площового типу ЛАК. Основним архітектурно-планувальним його ядром є площа Ринок та Вірменський ринок, а також головна адміністративна споруда середньовічного міста – Ратуша.

Його оконтурює своєрідний сакральний ЛАК лінійного типу. Ця архітектурно-сакральна домінанта Старого міста - “католицький фасад”, до якого увійшли: францисканський і єзуїтський костели з кляшторами та Петропавлівський кафедральний костел. Історичними передумовами його (“католицького фасаду”) появи були - відсутність вільних площ, придатних для сакрального будівництва у центрі ерозійного останця, а також відповідна мета – формування уявлення у гостей міста про його значення, як католицького форпосту.

В межах третього урочища острова-останця – пологих схилів тераси – виступає ЛАК з яскраво вираженою оборонною функцією. Домінантою є верхня частина оборонної системи Польської брами – башта Стефана Баторія, Турецький бастион.

Ландшафтно-архітектурні комплекси каньйону р. Смотрич відзначаються хаотичною розрідженою забудовою. Однак, не зважаючи на яскраво виражену іррегулярність суто архітектурної складової просторової структури ЛАК, в межах даних комплексів чітко простежується лінійна, на прямих відтинках долини, та лінійно-колоподібна – у петлі меандру р. Смотрич, їхня спрямованість.

Для даного ландшафту домінуючими є лінійні та точкові типи ЛАК. Найбільш репрезентативним лінійним комплексом є система вулиць Руської та Онуфрієвської. Основою для формування цього ЛАК послужили урочища високої заплави річки, першої тераси та круті внутрішньоканьйонні схили. Основним сучасним функціональним використанням даного ЛАК є транспортне та просторово-планувальне, а в перспективі – ще й туристично-пізнавальне.

Точкові ЛАК з оборонною функцією чітко виокремлюються серед фонових поселенських. Перш за все, це комплекс порохових складів, що сформувався на першій внутрішньоканьйонній терасі та комплекс військових казарм на третій внутрішньоканьйонній терасі.

До точкових ЛАК слід віднести і комплекси Руської та Польської брам. Основою для їхнього формування послужили урочища низької та високої заплави, а також круті схили та обривисті стінки каньйону.

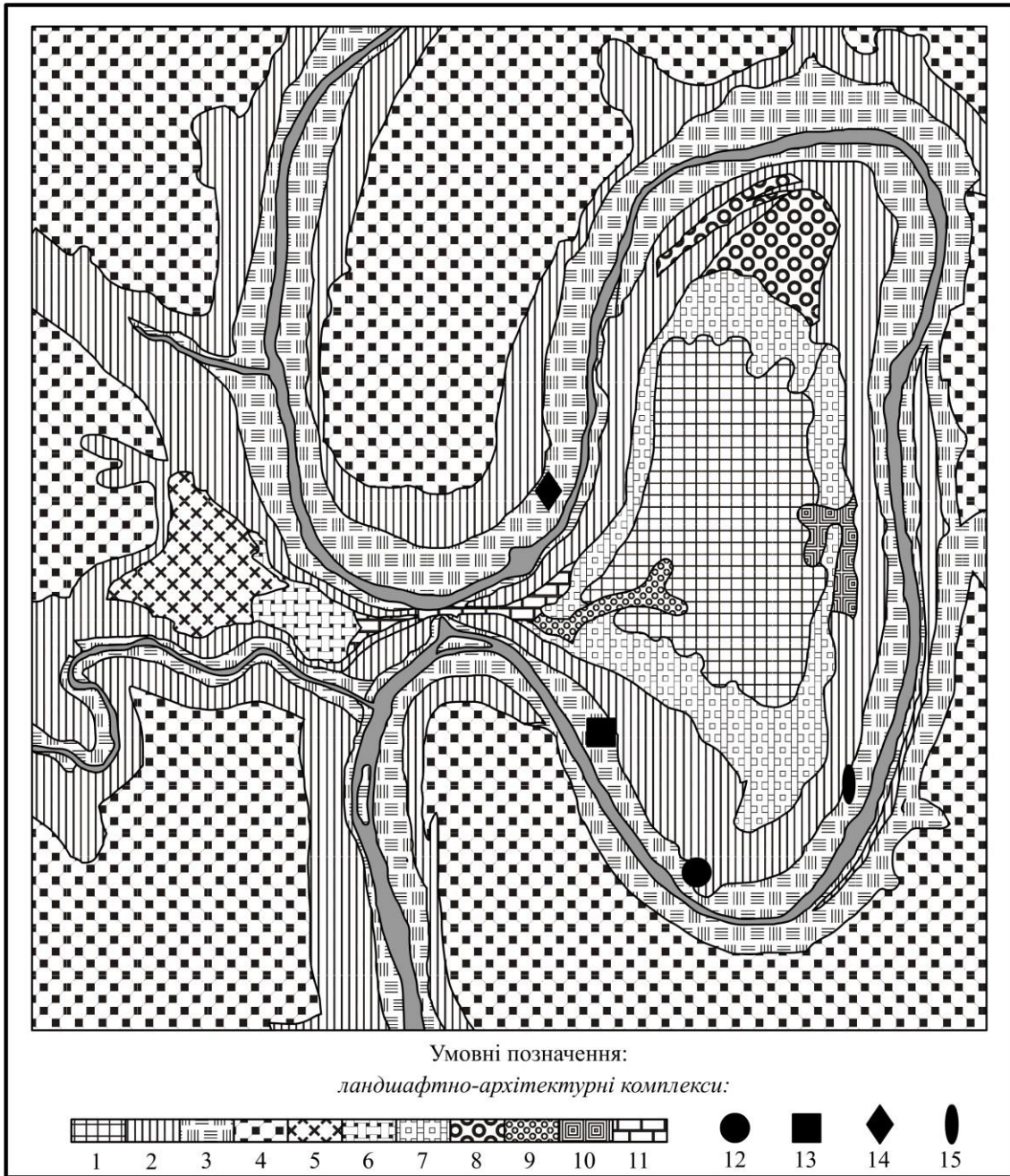

Рис. 2. Ландшафтно-архітектурні комплекси м. Кам'янця-Подільського

Продовження умовних позначень в таблиці 1.

Висновки. Структура ландшафтно-архітектурних комплексів міста Кам'янця-Подільського відзначається: вертикальною ярусністю та меридіональним простяганням обох видів ландшафтів регіону, що корелює з долиною основної ріки; сигментно-кільцеподібним малюнком фонових ландшафтних утворень топічного рівня під впливом меандрового вузла долини р. Смотрич; різноманітністю ландшафтних комплексів - латеральну структуру ландшафтів репрезентують сім видів місцевостей і понад тридцять видів урочищ; дрібноконтурністю; строкатістю; фізіономічною контрастністю; оригінальністю й багатством ландшафтно-

архітектурних форм і стилів, особливо сакральних і оборонних комплексів; гуманістичною значимістю ландшафтно-архітектурної спадщини.

У зв'язку з активними відбудовчими роботами, на тлі зростання туристично-пізнавальної та духовно-виховної ролі Кам'янця-Подільського, а також з метою збереження композиційної цілісності міста, доцільним є вивчення її складових елементів – ландшафтно-архітектурних комплексів.

1. Дмитрук О.Ю. Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій: (на прикладі м. Києва): Автореф. дис. ... канд. географ. наук. – К., 1993. – 32 с. 2. Пащенко В.М. Екоєволюція від сталого розвитку // Супутник київського географічного щорічника. – Вип. 5. – К.: Київський відділ Укр. геогр. т-ва, 2005. – 112 с. 3. Проскурняк М.М. Ландшафтна спадщина Старого міста Кам'янця-Подільського // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. – Серія: Географія. – Вип. 5. – Вінниця, 2003. – С. 16-21.

Result of our research is the cartographic model, which reflects the landscape structure of historical centre of Kamenets-Podilsk City. It differs by the next features: Vertical stratification, that is exhibited as two landscape height levels and is a feature for the kind of erosive landscapes of upland subclass of forest-steppe type. Meridional stretch of both landscapes of the region. Nuclearity of landscape development of local level under influence of meander junction of the Smotrych River canyon. Landscape complexes diversity. The structure of two kinds of landscapes is represented with 7 kinds of regions and 32 kinds of tracts. Small-sized outline and diversity (368 outlines) is characteristic to them. Richness and humanistic meaning of landscape-architectural complexes pattern, eccentricity of its forms and stiles.